ادبیات تطبیقی، سال دوم، شمارهٔ ۷؛ ص ۹۴-۸۱

دراسةالتَّخْميس[1] و أنواعه بوصفه قالباً أدبياً مشتركاً بين‌الأدبَين‌الفارسیّ والعربیّ

علی صابری*

ملخّص‌المقالة

إن‌القوالب‌الأدبية بكونها وسيلة لتنظيم عناصرالأدب و سببا للوحده‌العضوية فی‌الأعمال‌الفنية قد نجدها كعنصر مشترک بين آداب‌الأمم‌المختلفة، و بما أن‌العلاقات‌الموجودة بين‌الأدبين الفارسی والعربی عريقة جدا بالنسبة إلی‌الآداب‌الأخری فنری هذه‌الصلات‌المتبادلة والقوالب المشتركة بينهما أوثق و أوسع منها بين‌الآداب‌الأخری؛ و من هذه القوالب المتبادلة قالب‌التخميس الذی استخدمه‌الأدباء فی‌الأدبين مشتركا، رغم ما من خلاف فيه لدی‌الشعراء‌الفرس والعرب، و هو يعد أحدالعلاقات‌المشتركة عبرالعصور، كما أن كلاالأدبين يشتركان فی عوامل ظهور هذاالقالب و نشأته، و إننا عالجناه فی هذاالمقال بوصفه صلة من‌الصلات‌المشتركة بين‌الأدبين‌الفارسی والعربی.

الكلمات‌الرئيسية: القالب‌الأدبی، تطورالأجناس‌الأدبية، الصلات‌الأدبية، المسمط، التضمين.

1. cinquain

*. عضو هيئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی ـ واحد تهران مرکزی Dr_saberi_43@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۸۷/۳/۱۱، تاریخ پذیرش: ۸۷/۶/۱۴

المقدمه

إن مالاینکر علی أی دارس و أدیب هوالعلاقهالموجودة بین آدابالأُممالمختلفة فیالعالم. فالعلاقاتالأدبیة أو الصلاتالأدبیة[1] هی مصطلح یستعمل فیحیِّزالأدبالمقارن لیشمل حرکهالترجمة والتأثیر والتأثر بین أدبین أو مؤلفین فی دولتین مختلفتین. کالصلاتالأدبیة بینالأدبینالهندی والفارسی فیالعصرالساسانی، أو بینالفارسی والعربی فیالعصرالعباسی أو بینالإنکلیزی والفرنسی فیالربعالأخیر منالقرنالسابع عشر، و أقدم هذهالعلاقات ترجع إلی مابینالأدبالیونانی والأدبالرومانی.

فقد ازدادت هذهالعلاقات فیالقرونالأخیرة بسبب اتساع أُفقالأدب إثر تحولات ثقافیة مختلفة انتهت إلی تطورات أدبیة مرتبطة بالتغیّراتالاجتماعیة، والسیاسیة، کاختراع وسائلالمواصلاتالسریعة التی أصبحت آصرة قویة جعلت تهدمالحدودالسیاسیة و تربطالأمم بعضها ببعض فی جمیع أرجاءالعالم و تحطّمالنظریهالقومیة[1] المحلیة لِتوجّهالفنّ والأدب وجهة إنسانیة شاملة. و ظهورالطباعة فی ساحة نقلالفکر و نشرالثقافة، حیث جعلالحجمالکبیر منالکتب فی متناولالناس و شجّعهم علی دراسة آدابالأُممالأجنبیة، و حملهم علیالکشف عن کنوزالآدابالقدیمة و ما بینها منالصلة[2].

و نشرالجرائد والمجلات، التی کانت تحتلالمرتبهالأولی فیالنهوض بالشعب فی ثقافته و أدبه، و هی تُعدّ من أقوی عواملالعملالفکری الذی یقدر علی أن یجمع بینالناس فی شتی أنحاءالعالم و یجعلالعالم قریة صغیرة عالمیة. و نشاط حرکهالترجمة، بوصفها تطورا ثقافیا فیالمجتمعالإنسانیّ، قد لعبت دورا عظیما فی نقلالثقافات و ازدیادالصلاتالثقافیة بین أممالعالم، و اطلاعالشعوبالمختلفة علیالآدابالأجنبیة بنقل نصوصهاالأدبیة، کما ترجم، مثلاً، ابنالمقفع کلیلة و دمنة إلیالعربیة و شاتو بریان[3] *الفردوس المفقود*[2] للشاعرالإنکلیزی جون ملتون[3] (۱۶۷۴ـ۱۶۰۸م.)، إلیالفرنسیة.

1. literary relations
2. *Paradise Lost*
3. John Milton

فانتقلت الآثار الفنية والإبداعات الأدبية عَبْر الترجمة إلى أمم أخرى. فبدأ الأدباء يشعرون بالتراث المشترک بين الشعوب العالمية و يتّجهون نحو نزعة معروفة بالنزعه العالمية[1] التى ترمى إلى اعتبار الإنسان أسرةً واحدة، وطنُها العالم، و أعضاءها أفراد البشر جميعا، رغم اختلاف لغاتهم و انتمائهم إلى حدود جغرافية، من هؤلاء الأدباء فولتير[۴] و روسو[۵] و غوته[۶] و هم أعلام الفكر والأدب فى عصر النهضه الأروبية[2]. (تراويک، ۱۳۷۳ هـ . ش.: ۲/۸۷۵، التونجى، ۱۹۹۹م.: ۲/۸۳۴؛ وهبه، ۱۹۹۴م.: ۳۹۵)

و هذا هوالذى جعلنا ندرس هذه العلاقه الموجودة بين الأدبين الفارسى والعربى دراسة مقارنة، إلا أننا حدّدنا نطاق بحثنا فى القالب الأدبى دون القضايا المشترکه الأخرى كالمضامين الأدبية و غيرها.

القالب الأدبى فى رأى النقاد

إن مايجدر بنا الآن قبل أن ندخل الموضوع الرئيسى هو أن ندرس القالب الأدبى و آراء النقاد فيه دراسة موجزة لتكون تمهيدا للموضوع المدروس.

إن القالب الأدبى[3] أو النوع[4] أو الشكل[5] هوالطريقة التى يستخدمها الأديب ليصبّ فيها إبداعه، و يعبر بها عن الفكرة التى تدور فى نفسه، و هو يشتمل على الصياغه اللفظية، والوزن، والقافية والمحسنات البديعية؛ فالقصة قالب أدبى، و كذلک الرواية، والمسرحية، والمقالة و... قوالب أدبية.

فقد كان هذا التقسيم معروفا لدى النقاد منذ القديم، إلا أنهم كانوا يُطبّقونه، فى الأغلب، على الشعر دون النثر.

و أول من اهتم به هو أرسطو، الذى قسم الشعر إلى ثلاثة أنواع: الملهاة[۶] والمأساة[۷] والملحمة[8] ثم بيَّن خصائص كل منها (أرسطو، ۱۳۸۲ هـ . ش.: ۱۲۰؛ ديچز، ۱۳۷۳ هـ . ش.:۵۶)

1. cosmopolitanism
2. renaissance
3. literary form
4. literary type
5. literary king
6. comedy
7. tragedy
8. epic

معتمدا علی‌المنهج‌العِلْمیوُجودی[۷] أوالمنهج‌المعیاری[۸].

و هذه‌القوالب أحیانا تختلف عند کل أمة باختلاف معاییرها، فإن‌القوالب‌الأدبیة حسب تصنیف بعض‌النقاد هی: الغِنائیّ[۱]، والمَلْحَمِیّ[۲]، والتعلیمیّ[۳]، والتَّمْثِیْلِیّ[۴]، الذی یشتملعلی‌الملهاة والمأساة، کما نری هذاالتصنیف لدی‌النقادالعرب، یشمل فنّ‌الخطابة[۵] وفنّ‌الرّسالة[۶] و فنّ‌الشّعر[۷] و... . أماالفرس فکانوا یصنّفونه حسب‌الشکل والمضمون إلی‌القطعة، والقصیدة، والغزل، والمثنوی و غیرها من‌الاشکال والمضامین.

غیر أن هذاالنظر إلی‌القوالب‌الأدبیة قد تغیر لدی‌النقادالمعاصرین حیث بدؤوا بتصنیف‌النثر، کما کانوا یصنفون‌الشعر، و هی‌المَسْرَحِیَّة[۸]، والقِصَّةُالقَصِیْرَة[۹]، والرِّوایَة[۱۰]، والسِّیْرَة الترجمة[۱۱]، والقصة[۱۲]، والحکایة[۱۳]، والحِکایَةُالرَّمْزِیَّة / الخرافة[۱۴]، والحِکایَةُ عَلی‌لِسانِ‌الحَیَوان[۱۵] و غیرها.

و مما ینبغی لنا أن ننتبه إلیه هنا، هو أن‌الاعتقادالسائد فی‌الغرب، منذ عهدالنهضه‌الأوروبیة حتی أواخرالقرن‌التاسع عشر، هو أن‌القالب‌الأدبیّ له قواعد خاصة لابدّ للأدیب أن یتقید بها، و هذه‌القواعد هی طوابع یتمیز بها کل جنس أدبی عما سواه، و ینبغی أن یظل منفصلا عن غیره، و هذاالرأی‌المعروف بالشَّکل‌المیکانیکیّ[۱۶] أوالشکل‌التقلیدی[۱۷] یلائم آراءالنقادالکلاسیکیین الذین کانوا یلتزمونبالتقالیدالأدبیه‌الشائعة فی‌الأدبین‌العریقین‌الیونانی والرومانی، التی أخذوها من‌الناقدالیونانی ارسطو[۱۸] (۳۲۲ـ۳۸۴ ق.م.) فی کتابه *فن‌الشعر*[۱۹]، والناقدالرومی هوراس[۲۰] (۸ـ۶۵ ق.م.)، فی کتابه *فن‌الشعر*[۲۱]، و هؤلاء ینکرون تطورالقوالب‌الأدبیة و نموهابصرف‌النظر عن‌التطورات‌الاجتماعیة والتاریخیة.

1. lyric
2. epic
3. didactic
4. dramatic
5. elocution
6. letter writing
7. poetics
8. drama/play
9. short story
10. novel
11. biography
12. story
13. tale
14. fable
15. beast fable
16. mechanic form
17. conventional form
18. Aristotle
19. *Peri Poetikes*
20. Horace
21. *Ars Poetica*

إلا أنه ظهرت فی القرن التاسع عشر ثورة علی هذا الاعتقاد إثر ظهور نظریه التطوریة[1]، وخاصة بعد ما أظهر الناقد الفرنسی برونتییر[9] نظریته المعروفة «تطوّر الأجناس الأدبیة»[10]، و یعتقد رواد هذه الحرکه الأدبیة أن الأدب لیس جامدا أبدیا کما قرر القدماء، و إنما هو کائن عضویّ حیّ یولد و یتطور و یموت، عبر التاریخ، بتطور الظروف الاقتصادیة، والسیاسیة والاجتماعیة والنفسیة، کما یدعی الشاعر الآلمانی فریدریش شلیغل (ولک، ۱۳۷۳ هـ . ش. : ۱۵/۲ و ۳۵ و ۶۶)، و قد یبعث من جدید فی شکل مختلف متأثرا بجنس آخر والمعطیات التی ینمو فیها.

و هذه الحرکه المعروفة بالشّکل العضوی[2] کانت تلائم آراء روّاد المدرسه الرومانتیکیة[3]، الذین کانوا ینادون ترک محاکاه الأنماط القدیمة و تحطیم القواعد التقلیدیه الکلاسیکیة، و إطلاق الحریة للتعبیر عن نفسیه الکاتب تعبیرا صادقا. (راغب، ۲۰۰۳م. : ۱۸۶، ۳۱۲، ۵۱۱؛ غنیمی هلال، ۱۹۹۹م.: ۱۳۶؛ التونجی، ۱۹۹۹م. : ۳۳۲/۱؛ وهبه، ۱۹۹۴م. : ۱۰۹ و ۱۴۱؛ داد، ۱۳۷۵ هـ . ش. : ۳۰۸؛ میرصادقی، ۱۳۷۳ هـ . ش. : ۲۴، ۱۳۷۷ هـ . ش.: ۱۸۵؛ شمیسا، ۱۳۷۸ هـ . ش. : ۳۶۰ و أنواع أدبی، ۲۴؛ رضایی، ۱۳۸۲ هـ . ش. : ۱۳۰)

إن «القالب» علی أساس نظریة «التطوریة» یحتلّ المرتبه الثانیة فی الأعمال الأدبیة، إذ إن العمل الأدبی، من وجهة نظر أصحاب هذه النظریة، ینبت کبذرة و یتغذی بنواته و ینمو حتی یأخذ قالبه المناسب له و ینتهی الی وحدة أدبیة معروفة بالوحده العضویة[4]. (دیچز،۱۳۷۳ هـ ش. : ۱۸۰؛ التونجی، ۱۹۹۹م. : ۸۸۱/۲؛ مقدادی، ۱۳۷۸ هـ . ش.: ۶۰۱ـ۵۹۹؛ غنیمی هلال، النقد الأدبی الحدیث، ص ۷۲ و ۳۷۳؛ رضایی، ۱۳۸۲ هـ . ش.: ۳۵۱؛ داد، ۱۳۷۵ هـ . ش.: ۳۱۴)

قالب التخمیس و معانیه فی الأدبین

أما القالب الذی نحن بصدد دراسته الآن هو القالب الشعری المعروف فی الأدبین العربی والفارسی ب «التخمیس» الذی یعدّ نوعا من التطور فی القالب الأدبی القدیم الذی اعتاده الأدباء، و هو، و إن لم یکن خطوة نحو الإبداع الأدبی، غیر أنه، فی الحقیقة، و ثبة نحو تحطیم

1. evolutionism
2. organic form
3. romanticism
4. organic unity

نظریه‌الشَّکل‌المیکانیکیّ أوالتقلیدی والعُرْفُ‌الأدبیّ[1] فی کِلَی‌الأدبین، الفارسی‌والعربی و حرکة نحوالتطوّر فی‌القافیه‌المعتادة.

إلا أن‌التخمیس قد یختلف معناه فی‌الأدبین و قد یتحدّ فیهما، فیعالجه بحثنا هذا أولا فی معناه‌المختص بالأدب‌العربی دون‌الأدب‌الفارسی، و هو قالب شعری یتألف من مقطعات شعریة، فی کل مقطعة منها خمسة أشطر تنفق‌القافیة فی‌الأربعه‌الأولی و تتغیّر فی‌الشطر‌الخامس (ابن‌رشیق‌القیروانی، ۱۹۸۸م. : ۳۳۵/۱) کالتخمیس‌التالی من دیوان‌الشاعر‌التونسی أبی‌القاسم‌الشابی (۱۹۳۴ـ۱۹۰۹م.) (الشابی، ۱۹۹۷م. : ۲۰۶):

إلی‌البُلْبُل

رَتِّلِ‌التَّغْرِیدَ شِعْریا عَلی سَمْعِ‌الزُّهُور
واتْرُک‌الرّقَّةَ تهفُو حَولَ أورادالغَدیر
فَعَرُوسُ‌النَّهْرِ قَدْ هَبَّتْ بناغِیْها‌الخَرِیْر
و تَصَبَّتْ نَسْمَهُ‌الفَجْرِ الشعاعَ المُسْتطیر
مثلَ هَفّافِ‌الغُیوم‌السّابِحَه
فی ضحاها
إنّ‌أَلْحانَ‌الظَّلام أثره‌المُکْتَئِبة
تَتَوَرَی بِسُکُونٍ خَلف تلک‌الأَسْحِبَة
سَئِمَ‌الوَرْدُ أنِیْن‌اللَّوعَه‌المُنتحبة
فانْشدِ‌اللَّحْنَ رخیْما یطربُ‌الکَونَ رنیمُه
وادفنِ‌الحَسْرة فی‌اللَّحْدالرَّحیب
و رُؤاها
...

و هذه‌القافیة تتکرر فی کل شطر خامس، کالمخمس‌التالی الذی أنشده إیلیا أبوماضی

1. literary convention

(۱۹۵۷ـ۱۸۸۹م.) فی رثاء أمین‌الریحانی (۱۹۴۰ـ۱۸۷۶م.) (أبوماضی، ۱۹۹۹م. : ۲۴۳):

مازال فی‌الأرض حیا

أیُّ خَطْبٍ دَها فباتَ‌المَهْجَرْ　　مثلَ حقْلٍ مرَّتْ علیه صَرصَرْ
ضَرَبَتْ عَقْدَ زهرِهِ فتَبَعْثَرْ　　و مَشَتْ فوقَ عُشْبِه فتَنَكَّرْ
بَعْدَ أن كانَ عَبْهَریّا نَدیا
قَد سَمِعنا، یا لَیتَنا لَم‌نَسْمَعْ　　نَبَا زَعْزَعَ‌القُلوبَ و ضَعْضَعْ
فَجَزِعْنا، و حقّنا أن نجزَعْ　　لِفِراقِ‌الفَتی‌الأدیب‌الألْمَعْ
و ذَرفْنا دَمْعا سَخینا سَخیّا

...

و کذلک‌المخس‌التالی لخلیل مطران (۱۹۴۹ـ۱۸۷۲م.) (مطران، لاتا: ۴۱۲/۲):

الجنین‌الشهید

أتَتْ مِصْرَ تَسْتَعْطی بِأعْیُنِها‌النُّجْلِ　　و عَرْضِ جَمالٍ لایُقاس إلی مِثْلِ
غَریْبة هذی‌الدّار بادیه‌الذُّلّ　　جَلَتْ طِفْلَةً عن مَوطِنٍ ناضِبٍ قَحْلِ
إلی حیثُ یُروِی‌النّیْلُ باسِقةَ‌النَّخْلِ
فَلاخِیَّةٌ ما درَّها ثَدْیُ أمها　　سِوَی ضَعْفِها‌البادی علیها و همها
و لم‌تتناول مِن أبیها سِوی اسمها　　و ما أحْرَزَتْ مِنْ أهلِها غَیْرَ یُتْمِها
و أشْقَی‌الیَتامَی فاقِدُ‌البِرِّ فی‌الأهلِ

...

أماالتخمیس فی معناه‌المشترک فی‌الأدبین فهو نوع من‌التسمیط، والتسمیط هو أن یقسم‌الشاعر شعره إلی مقطعات و یأتی بأبیات علی قافیة واحدة ثم یأتی ببیت أو مصرع یخالف ماقبله فی‌القافیة و یعید تلک‌القافیة آخر کل قسیمة (ابن‌خلدون، ۱۹۸۸م. : ۵۸۳؛ شمس قیس‌الرازی، ۱۳۶۰ هـ . ش. : ۳۸۹) و هذه‌القافیه‌المکررة تسمی «عمودالقصیدة» (ابن رشیق‌القیروانی، ۱۹۸۸

م. : ۳۳۴/۱) نحوالمسمطالتالی من دیوان منوچهری (۴۳۲ هـ .) فی‌الأدب‌الفارسی (منوچهری دامغانی، ۱۳۷۵ هـ . ش. : ۱۷۹؛ همایی، ۱۳۶۱ هـ . ش. : ۱۷۲):

آمد بانگ خروس، مؤذن می‌خوارگان — صبح نخستین نمود، روی به نظّارگان
کُه به کَتف برگرفت، چادر بازارگان — روی به مشرق نهاد، خسرو سیارگان
باده فراز آورید، چاره بیچارگان — قُومُوا شُرْبَ‌الصَّبُوح، یا أیُّهاالنائمین
می‌زدگانیم ما، در دل ما غم بود — چاره ما بامداد رطل دمادم بود
راحت کژدم‌زده، کشته کژدم بود — می‌زده را، هم به می دارو و مرهم بود
هر که صبوحی کند با دل خرم بود — با دو لب مشک‌بوی با دو رخ حور عین

...

إلا أن‌التسمیط لایُلتزم أن یکون مخمّسا دائما، بل إنه قد یأتی مسدّسا أو مربّعا، نحوالمسمط التالی فی‌الأدب‌العربی:

نُمَجِّدُ ذِکْرَی‌الجُدُودِالأُوَلْ — و نَبْنی کما أثَّلوا فی‌الدُّوَلْ
و لَسْنا نُبالی حُلولَ‌الأجَلْ — إذا ما مَشَیْنا کأُسْدالعرینْ
نَهُبُّ خِفافا لِیَوم‌الوَغَی — وَ نَستَعْجِلُ‌الخَطْبَ فیمَن طَغَی
فما مِن غَشُومٍ علینا بَغَی — و عاد، بِغَیْرِالخَسارالمُبین

...

إلا أن للتسمیط فی‌الأدب‌العربی نوعا آخر یشبه‌التسجیع، و هو أن یقسم‌الشاعر بیته علی أربعهٔ أقسام ثلاثة منها علی سجع واحد مخالف لقافیه‌البیت فی‌الرابع (التبریزی، ۱۹۸۶م. : ۲۵۸؛ مطلوب، ۲۰۰۰م. : ۳۱۸) نحو:

و حَرْبٍ وَرَدْتَ و ثَغْرٍ سَدَدْتَ — و عِلْجٍ شَدَدْتَ عَلَیْه‌الحِبالا
و مالٍ حَوَیْتَ و خَیْلٍ حَمَیْتَ — و ضَیْفٍ قَرَیْتَ یخافُ‌الوکالا

و قد یکون‌التخمیس نوعا من‌التضمین[1]، فی‌البدیع، والتضمین هو أن یُضَمِّن‌الأدیب کلامه بیتا أو شطرا من شعر شاعر آخر (أنوشه، ۱۳۷۶ هـ . ش. : ۳۷۲) کما ضمَّن سعدی‌الشیرازی (۶۹۰ـ۶۰۶ هـ . / ۱۲۹۱ـ۱۲۰۹م.) شعره بیتا من‌الفردوسی و قال:

1. implication/quotation

چه خوش گفت فردوسی پاک‌زاد که رحمت بر آن تربت پاک باد
«میازار موری که دانه‌کش است که جان دارد و جان شیرین خوش است»

أو كما فعل الصاحب‌بن‌عباد الطالقانی (۳۸۵ـ۳۲۶ هـ ./ ۹۹۵ـ۹۳۸م.) بقوله:

إذا ضاقَ صَدْری و خِفتُ العِدَی تَمَثَّلْتُ بَیْتا بحالی یَلیقُ
«فبِاللّه أبْلُغ ما أرتَجی و باللّه أدْفَعُ ما لا اُطیقُ»

إلا أن التخميس يختلف عن التّضمين فی أن الشاعر يضيف ثلاثة أشطر قبل صدر بيت من شعر شاعر آخر، أو بعبارة أخری يلتزم الشاعر أن يضمن كلّ قسم من قصيدته شطری من قصيدة شاعر آخر (همايی، ۱۳۶۱ هـ . ش. : ۲۱۲؛ أنوشه، ۱۳۷۶ هـ . ش. : ۱۲۳۴)، كما خمّس الشاعر غزل الشاعر الفارسی العراقی (حوالی ۶۸۸ـ۶۱۰ هـ . ق.):

مَهِ من نقاب بگشا ز جمال کبریایی که بتان فرو گذارند اساس خودنمایی
شده انتظارم از حد، چه شود ز در درآیی «ز دو دیده خون فشانم ز غمت شب جدایی
چه کنم؟ جز این نباشد گل باغ آشنایی»
چه کسم؟ چه کاره‌ام من که رسم به عاشقانت؟ شرف است آن که بوسم قدم ملازمانت
به کمینه استخوانی که برد هما ز خوانت «همه شب نهاده‌ام سر، چو سگان، بر آستانت
که رقیب درنیاید به بهانه گدایی»

...

(انظر غزل العراقی فی ديوانه، ۱۳۷۶ هـ . ش. : ۲۰۶)

التخميس بهذا المعنی هو قالب شعری مستحدث فی كلا الأدبين الفارسی والعربی، و لم يستخدمه الأقدمون (ابن‌خلدون، ۱۹۸۸م. : ۵۸۳؛ الرافعی، ۱۹۷۴م. : ۳/۳۸۴، همايی، ۱۳۶۱ هـ . ش. : ۲۱۲) و يمكن القول إن فضل التخميس ربما يعود، فی الأدب العربی، إلی ابن‌داود المصری (۸۲۸ هـ .) الذی خمس قصيدة كعب‌بن زهير (۲۶ هـ . / ۶۴۵ م.) المعروفة بـ«بانت سعاد»، و أنشد (المدنی، ۱۹۹۶م. : ۱۲۴):

قُل للعَواذِل مَهْما شِئتُمُوا قُولُوا فَلَیْس لی بَعدَ مَن أهْواه مَعْقُولُ
نادَیْتُ یَومَ‌النَّوَی والدَّمْعُ مَسبُولُ «بانَتْ سُعادُ فقَلبِی‌الیَومَ مَتْبُولُ

مُتَيَّمٌ إثْرَها لَمْ يُفْدَ مَكْبُولُ»

...

أو كما خمَّس محمدبن‌عبدالقادرالواسطی (حوالی ۸۳۸ـ۷۵۷ هـ .) قصيدة البردة للبوصيری (۶۹۶ـ۶۰۸ هـ .) و أنشد:

ياهائمَ الْقَلْبِ بَيْنَ‌البانِ والعَلَمِ　　و هامِلَ‌الدَّمْعِ حَتّى صارَ كالْعَلَمِ
يا مازِجا بالدِّما دَمْعا عَلى سَلَمِ　　«أمِن تَذَكُّرِ جِيْرانٍ بذى سَلَمِ
مَزَجْتَ دَمـعا جَـرَى مِـن مُقْلَةٍ بِدَمِ»
أمْ مِنْ حَمائِمَ فَوقَ‌البانِ قائِمَةٍ　　مِنْ أرضِ نُعْمانَ بالخَيْراتِ عالِمَةً
لِفُرْقَةِالأهلِ والأطانِ هائِمَةٍ　　«أم هَبَّتِ‌الرِّيْحُ مِنْ تِلْقاءِ كاظِمَةٍ
و أومضَ‌البَرْقُ فی‌الظَّلْماءِ مِنْ إضَمِ»

...

أو كالخمّس‌التالی للشيخ بهائی فی‌الأدب‌الفارسی (الشيخ بهائی، ۱۳۸۲ هـ . ش. : ۱۶۶):

تا کی به تمنّای وصال تو یگانه　　اشکم شود از هر مژه چون سیل روانه
خواهد به‌سر آید شب هجران تو یا نه؟　　«ای تیر غمت را دل عشاق نشانه
جمعی به تو مشغول و تو غایب ز میانه»
رفتم به در صومعه عابد و زاهد　　دیدم همه را پیش رخت راکع و ساجد
در میکده رهبانم و در صومعه عابد　　«گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد
یعنی که تو را مـی‌طلبم خانه به خانه»

...

فكما بيّنا فی‌الصفحات‌الماضية، هذاالقالب‌الشعری قد ظهر و نما فی كِلَی‌الأدبين متأخرا بالنسبة إلى كثير من‌القوالب‌المعروفة فيهما، و لايعرف بالضبط من هو أول من اخترع هذاالفن‌الجديد، إذ إنه لم‌ينشأ إلا بعد ما عُنی‌الشعراء بالتراث‌القديم و أرادوا أن يحيواالتقاليدالشعرية و يقلدواالشعراءالقدماء فی فنونهم‌الجميلة و أغراضهم‌القريبة من‌النفس، لفقدان عناصرالابتكار والإبداع فی‌الأدب، و استيلاءالجمود على قرائح‌الأدباء فی مناخ،

حيث اتّجهوا نحوالصناعة والمعارضة، فأقبلوا على قصائدالشعراءالقدماء و أضافوا عليها ما تقتضيهالأجواءالأدبية والظروفالسياسية والاجتماعية التى عاشوها فى تلكالفترهالزمنية، و سجَّلوا نوادر بلاغية و أضافوا لبديعياتالشعراءالماضين قبسات كثيرة، ليبتكروا، إثر هذهالعوامل، منهجا شعريا يُنحِّىالشعر نحوالاقتباس والتشطير والتضمين والتخميس و غيرها مما يساعدهم على هذاالاتجاهالأدبى الذى يمكن لنا أن نسميّهالمحافظة والتجديد فىالشعر فى مناخ سادهالجمود والانحطاط، حيث لايطمعالأديب فى أدبه تطورا و لايطمحالشاعر فى شعره تغيرا، ليزعزع سلطانالجمود والتخلفالذى رسا فىالمرفأالشرقى منذ زمن، و يبحث عن مرفأ جديد، و هذهالحركهالأدبية تعد جرأة و تمردا علىالتقاليدالمعتادة، و ابتعادا عنالجمود.

فإنالتخميس بكونه قالبا أدبيا مستحدثا، كغيره منالفنونالمستحدثة، كالموشح، والدوبيت، حافظ على قواعدالإعراب، واقتصر على مخالفهالتقليد فىالأوزان والقوافى و دعا به حركة تدب فى كيانالآدابالشرقية لإنشاء خطوة نحوالتقدم والنمو والازدهار، و توسيع خريطة أساليبالكلام و طرقالبيان و تعميقالمعانى، فيمكن أن نعتبر هذاالتطور فىالقوالب الأدبيهالخطوهالأولى نحو نشوء حركهالصراع بينالقديم والجديد، والنزاع بينالماضىالبالى والحاضرالطريف، فأصبح ظاهرة منالظواهرالأدبية والثقافية فى تلكالفترة التى سيطر عليهاالخرافة والجهل. و إننا حاولنا أن ندرس هذهالظاهرهالأدبية فى هذاالامجالالضيق دراسة موجزة، يمكن توسيعها للآخرين.

الهوامش

١. النظريهالقومية (nationalism) نظرية ترجع فىالأدب إلىالعلاقهالعضوية بينالأديب و مجتمعه أو قومه أو وطنه، و هى تهتم بالمضمونالقومى للعملالأدبى أكثر من اهتمامها بشكلهالفنى. (راغب، ٢٠٠٣م. : ٥٠٠)

٢. يوهان جُوتنبرج (Johnn Gutenberg) الألمانى (١٤٦٨ـ١٤٠٠م.) هو أول أوربىّ استخدم حروف الطباعه المنفصلة، و أنشأ مطبعة فى بلدة «ماينز» (Mainz) مسقط رأسه، و طبعالكتاب المقدس المعروف بـ *Guttenberg Bible*، ثم أصبحت بلدته مركزا للطباعة. (دورانت، ١٣٧٨ هـ . ش. : ١٩١/٦)

۳. هو فرانسوا رینیه دو شاتوبریان (Francois René de Chateaubriand) (۱۸۴۸ـ ۱۷۶۸م.)، کاتب فرنسی کبیر، من أعلام‌الحرکه‌الرومانسیة، فاق أدباء عصره. من آثاره *کتاب الشهداء* (*Martyrs*) الذی صور فیه انتصار‌المسیحیة علی‌الوثنیة، و *رحلة من باریس إلی بیت‌المقدس* (*Itinéaire de Paris a Jérusalem*) و *مذکرات ماوراءالقبر* (*Memories from Beyond the Tomb*). (دورانت، ۱۳۷۸ هـ . ش. : ۳۹۱/۱۱)

۴. فولتیر (François–Marrie Voltaire) (۱۷۷۸ـ۱۶۹۴م.) فیلسوف و مفکر فرانسی، و کاتب و روائی، یعتبر أکبر رجال‌الفکر فی‌القرن‌الثامن عشر.

۵. جان جاک روسو (Jean–Jacques Rousseau) (۱۷۷۸ـ۱۷۱۲م.)، کاتب و فیلسوف فرنسی واسع‌الأفق، متعدد‌المعارف، ذو صلة وثیقة بالأدب و فنونه، و رائدٌ للحرکه‌الرومانسیه‌الحدیثة، من *آثاره العقدالاجتماعی* (*The Social Contract/Social le Contrat*) و *إمیل* (Emile) (دورانت، ۱۳۷۸ هـ . ش. : ۳/۱۰). کان لآرائه أثر کبیر فی تطور‌الدیموقراطیه‌الحدیثة.

۶. جوهان غوته / جوته (Johann Wolfgang von Goethe) (۱۸۳۲ـ۱۷۴۹م.)، هو شاعر و فیلسوف ألمانی، یعتبر أعظم‌الشعراءالآلمان فی جمیع‌العصور و کذلک کاتب، و روائی، و مسرحی، من أعلام‌الأدب‌العالمیّ.

۷. المنهج‌العلمیوجودی أوالأنطولوجی (ontological method)، هو نوع من دراسه‌الوجود، یدرس‌الکائن‌الحی فی ذاته مستقلا عن أحواله و ظواهره.

۸. المَنْهَج‌المعیاری (normative method)، هو منهج دراسی یحاول أن یضع قواعد صارمة للموضوع لایمکن‌الخروج علیها.

۹. فردیناند برونتییر (Ferdinand Brunetiére) (۱۹۰۶ـ۱۸۴۹م.)، أستاذ تاریخ‌الأدب والنقد فی مدرسه المعلمین‌العلیا فی باریس، عارض‌المذهب‌الطبیعی والحتمیه‌الاجتماعیة فی‌النقد، و انصرف إلی تأکید‌التطوریة (evolutionism) و تطبیقها فی‌الدراسه‌الأدبیة.

۱۰. تطور‌الأجناس‌الأدبیة (evolution des genres)، نظریة قال بها برونتییر فی کتابه‌المشهور *تطورالأجناس‌الأدبیة فی تاریخ‌الأدب* (*L'evolution des genres dans l'histoire de la littérature*) (۱۸۹۴ـ۱۸۹۰م.)، متأثرا بنظریه‌التطور فی علم‌الحیاة، و نظریة داروین (Charles Robert Darwin) (۱۸۸۲ـ۱۸۰۹م.)، عالِم طبیعة بریطانی، صاحب‌النظریه‌الداروینیة. (التونجی، ۱۹۹۹م. : ۳۳۲/۱؛ وهبه، ۱۹۹۴م. : ۱۰۹ و ۱۴۱؛ و انظر أیضا ولک، ۱۳۷۳ هـ . ش. : ۲۶۰؛ راغب، ۲۰۰۳م. : ۱۸۶)

۱۱. فریدریش شلیغل (Friedrich Schlegel) (۱۸۲۹ـ۱۷۷۲م.)، شاعر و ناقد آلمانی.

فهرس المصادر

ابن‌خلدون، عبدالرحمن. ۱۹۸۸م. *المقدمة*. دار احیاءالتراث‌العربی.

ابن‌رشیق‌القیروانی. ۱۹۸۸م. *العمدة فی محاسن‌الشعر و آدابه. تحقیق محمد قرقزان*. ط ۱. دارالمعرفة.

أبوماضی، إیلیا. ۱۹۹۹م. *الدیوان*. شرحه حجر عاصی. ط ۱. دارالفکرالعربی.

أرسطو. ۱۳۸۲ هـ . ش. *فن‌شعر* (*Poetics*). ترجمهٔ عبدالحسین زرین‌کوب. ط ۴. طهران: امیرکبیر.

أنوشه، حسن. ۱۳۷۶ هـ . ش. *فرهنگنامهٔ أدبی فارسی*. ط ۱. سازمان چاپ و انتشارات.

التبریزی، الخطیب. ۱۹۸۶م. *الوافی فی‌العروض والقوافی*. ط ۴. دارالفکر.

تراویک، باکنر ب. (Trawick Buckner B.) ۱۳۷۳ هـ . ش. *تاریخ ادبیات جهان* (*The World Literature*) ترجمهٔ عربعلی رضایی. ط ۱. طهران: فرزاد.

التونجی، محمد. ۱۹۹۹م. *المعجم‌المفصل فی‌الأدب*. ط ۲. بیروت: دارالکتب‌العلمیة.

داد، سیما. ۱۳۷۵ هـ . ش. *فرهنگ اصطلاحات أدبی*. ط ۲. انتشارات مروارید.

دورانت، ویلیام جیمز (Durant, William James). ۱۳۷۸ هـ . ش. *تاریخ تمدن* (The Story of Civilization). ط ۶. منشورات علمی ـ فرهنگی.

دیچز، دیوید (Daiches, David). ۱۳۷۳ هـ . ش. *شیوه‌های نقد أدبی*. (Critical Approaches to Literature). ترجمهٔ محمدتقی صادقیان و غلامحسین یوسفی. ط ۴. منشورات علمی.

الرازی، شمس‌الدین محمد. ۱۳۶۰ هـ . ش. *المعجم فی معاییر أشعارالعجم*. تحقیق محمدبن عبدالوهاب قزوینی. ط ۳. زوار.

راغب، نبیل. ۲۰۰۳م. *موسوعةالنظریات‌الأدبیة*. ط ۱. الشرکة المصریة العالمیة للنشر.

الرافعی، مصطفی صادق. ۱۹۷۴م. *تاریخ آداب‌العرب*. دارالکتاب‌العربی.

رضایی، عربعلی. ۱۳۸۲ هـ . ش. *واژگان توصیفی ادبیات*. ط ۱. فرهنگ معاصر.

الشابی، أبوالقاسم. ۱۹۹۷م. *الدیوان*. تعلیق یحیی شامی. ط ۱. دارالفکرالعربی.

شمیسا، سیروس. ۱۳۷۸ هـ . ش. *نقد أدبی*. ط ۱. انتشارات فردوسی.

الشیخ بهائی، محمد عاملی. ۱۳۸۲ هـ . ش. *الدیوان*. تحقیق سعید نفیسی. ط ۱. نشر زرین.

العراقی، شیخ فریدالدین ابراهیم. ۱۳۷۶ هـ . ش. *الدیوان*. ط ۳. منشورات نگاه.

غنیمی‌هلال، محمد. ۱۹۹۹م. *الأدب‌المقارن*. ط ۳. دارالعودة.

مطران، خلیل. لاتا. الدیوان. *طبعة جدیدة*. دار مارون عبود.

المدنی، ابن‌معصوم. ۱۹۹۶م. *تخمیس قصیدةالبردة*. تحقیق حبیب آل‌جمیع. ط ۱. مؤسسةالبقیع لإحیاءالتراث.

مطلوب، أحمد. ۲۰۰۰م. *معجم‌المصطلحات‌البلاغیة و تطورها*. مکتبهٔ لبنان.

مقدادی، بهرام. ۱۳۷۸ هـ . ش. *فرهنگ اصطلاحات نقد أدبی*. ط ۱. منشورات فکر روز.
منوچهری دامغانی. ۱۳۷۵ هـ . ش. *الدیوان*. تحقیق محمد دبیرسیاقی. ط ۲. منشورات زوّار.
میرصادقی، جمال. ۱۳۷۷ هـ . ش. *واژه‌نامهٔ هنر داستان‌نویسی*. ط ۱. کتاب مهناز.
میرصادقی، میمنت. ۱۳۷۳ هـ . ش. *واژه‌نامهٔ هنر شاعری*. ط ۱. کتاب مهناز.
ولک، رنه (Wallek, René) ۱۳۷۳ هـ . ش. *نظریهٔ ادبیات* (*Theory of Literature*). ترجمهٔ ضیاء موحد و پرویز مهاجر. ط ۱. منشورات علمی فرهنگی.
وهبه، مجدی. ۱۹۹۴م. *معجم مصطلحات‌الأدب*. مکتبة لبنان.
همایی، جلال‌الدین. ۱۳۶۱ هـ . ش. *فنون بلاغت و صناعات أدبی*. ط ۲. انتشارات توس.